

УДК 159:351.745.7

Іван Охріменко,

кандидат юридичних наук,

старший викладач кафедри юридичної психології

Київського національного університету внутрішніх справ

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦИФІЧНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕТОДІВ У ПРОЦЕСІ РОЗКРИТТЯ ЗЛОЧИНІВ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ*

Стаття присвячена дослідженню аспектів використання специфічних психологічних методів у оперативно-розшуковій діяльності. Розкриваються форми застосування спеціальних психологічних знань та їх варіації з урахуванням особливостей виконання окремих завдань ОРД. Висловлюється думка, що активне застосування специфічних психологічних методів на всіх етапах оперативно-розшукового провадження створює додаткові можливості у напрямі ефективності розкриття злочинів.

Ключові слова: специфічні психологічні методи, спеціальні психологічні знання, оперативно-розшукова діяльність, розкриття злочинів.

Психологічне портретування**

Відносно розгалуженим у сучасних літературних джерелах є питання використання специфічних методів у процесі розкриття злочинів. Такими за сучасних умов, на думку окремих вчених, можуть вважатися: метод детекції брехні, побудови інформаційно-пошукового портрета (моделі) особистості злочинця, використання екстраординарних психофізіологічних здібностей людини тощо [1; 2; 3].

Наведені нетрадиційні методи розкриття злочинів В. М. Атмажитов і В. Г. Бобров відносять до особливої групи методів оперативно-розшукової діяльності [4]. погоджуючись із можливістю виокремлення групи специфічних методів, зокрема розкриття злочинів за сучасних умов, необхідно разом із тим зазначити, що віднесення окремих із числа наведених до методів ОРД уявляється нам дещо упередженим. Це, у першу чергу, можна пояснити різною правовою та організаційно-тактичною природою сутності та механізму залучення кожного з них. Очевидно, саме з цих міркувань можна пояснити позицію В. А. Лукашова, що специфічні методи можуть бути використані в процесі

проведення оперативно-розшукових заходів для формування і висунення версій з метою розкриття злочину, проте це не дає підстав для їх зараховування до категорії оперативно-розшукових [5].

Виходячи з цього, основна мета статті буде спрямована на дослідження аспектів використання специфічних психологічних методів при реалізації окремих завдань оперативно-розшукової діяльності, передусім у напрямі розкриття злочинів та розшуку злочинців.

Зокрема певні сумніви виникають щодо віднесення до методів оперативно-розшукової діяльності складання психологічного портрета, оскільки він найчастіше розглядається як криміналістична технологія, метою якої є визначення подальшої стратегії розкриття та розслідування злочинів [6]. До того ж, як відомо, методи оперативно-розшукової діяльності спрямовані на отримання, перевірку і реалізацію оперативної інформації [7], а відомості психологічного профілю злочинця, на наш погляд, можна віднести, здебільшого, до криміналістичної інформації. У зв'язку з цим даний метод правильніше віднести до криміналістичних, оскільки він переважно використовується в роз-

* Рекомендовано до друку кафедрою юридичної психології Київського національного університету внутрішніх справ.

** Внутрішню рубрикацію тексту (підзаголовки) здійснено редакцією.

критті і розслідуванні неочевидних злочинів (наприклад, злочинів, вчинених із особливою жорстокістю).

На наше переконання, розробку психологічного портрета вірогідного злочинця з формуванням його розшукових ознак можна вважати одним із основних напрямів психологічного забезпечення оперативно-розшукової діяльності. Це питання останнім часом привертає дедалі більшу увагу з боку науковців та практиків, однак залишається не досить розробленим, оскільки в Україні, на жаль, до цих пір є лише нечисленні приклади складання психологічного портрета. Вважаємо, що залучення до розкриття особливо тяжких та резонансних злочинів психолога-аналітика (як це робиться, наприклад, у США, а останнім часом і в Росії) вкрай необхідне, оскільки його участь у розкритті та розслідуванні злочинів даної категорії підвищить якість та швидкість викриття винних, встановлення істини та виконання інших завдань кримінального судочинства.

Як один із різновидів криміналістичних моделей, психологічний портрет розшукуваного злочинця становить систему відомостей про психологічні та інші суттєві ознаки певної особи з точки зору виявлення та ідентифікації. До цієї системи включаються ознаки не тільки психологічного характеру, а й правові, соціально-демографічні та інші, що потребує більш точного визначення особливостей об'єкта дослідження (психолого-криміналістична характеристика злочинця).

Методологічною основою діяльності з психологічного портретування є положення, відповідно до яких елементи характеристики злочину і його механізм розглядаються, по-перше, як єдина система, системоутворюючим принципом якої виступає особа злочинця в її суб'єктивному відношенні до інших елементів; по-друге, як результати поведінки особи, реалізованої в умовах вільного вибору, обумовленого системою як усвідомлюваних, так і неусвідомлюваних спонукань і спрямованого на досягнення суб'єктивно бажаної мети, — тобто вибір злочинцем предмета посягання, місця, часу, засобів, способу та інших елементів кримінального поведінкового акту не випадковий, а обумовлений індивідуальними особливостями винної особи [8; 9]. Тому злочинна подія як психолого-криміналістична система включає її елементи (час, місце, знаряддя, жертву та інші) за ознакою матеріалізованого в них ідеального (психологічного), а саме суб'єк-

тивного відношення злочинця до якісного змісту кожного з цих елементів та їх сукупності.

З психологічної точки зору, портрет невстановленого злочинця — це ретроспективно відновлювана сукупність психологічних якостей причетної до противоправного діяння особи, що виявилися в процесі вчинення злочину і відобразилися в різного роду обставинах і слідах [10].

Вважаємо, що основна мета, яку має переслідувати розробник портрета, — це визначення психологічного (суб'єктивного, особистісного) значення конкретних елементів оперативно-розшукової характеристики злочину, який спирається на встановлення відносин між параметрами, що характеризують злочинну подію, і значущими для розшуку особливостями особи злочинця. Психологічний портрет невстановленого злочинця є результатом психолого-правового дослідження зібраних матеріалів за фактом вчинення злочину, що містить інформацію про пошукові ознаки злочинця, рекомендації для висунення розшукових версій та основні напрями їх обробки, а також прогностичну оцінку вірогідного вчинення чергового злочину.

Основні етапи складання психолого-пошукового портрета

Реалізація даної методики має проходити в декілька послідовних етапів, що включають три рівні аналізу злочинного діяння. На першому рівні (інформаційному) відбувається виявлення і аналіз інформативних ознак діяння — усього обсягу інформації про злочин та його обставини, за допомогою яких реконструюється зовнішня сторона злочинної діяльності, формальний зміст елементів механізму вчинення злочину. На другому рівні (поведінковому) — в діях злочинця виділяється психологічний зміст на основі методики «оцінки індивідуальності дії». На третьому рівні (діагностичному або інтерпретаційному) поведінкові ознаки злочинця пов'язуються з його психологічними особливостями на основі пошуку можливої природи причин, що породжують суб'єктивний зміст дій особи.

Виходячи з цього, основними етапами розробки портрета, на наш погляд, слід вважати:

1) складання інформаційної моделі злочину, реконструкція механізму вчинення злочину (відтворення комплексу дій злочинця і ситуації злочину);

2) ситуативне моделювання поведінки злочинця на основі встановлення «індивідуальних дій»;

3) інтерпретація поведінки злочинця на основі його «індивідуальних дій»;

4) формулювання інформації про індивідуальні ознаки та особливості злочинця, підготовка заключних аналітичних висновків.

Перший етап передбачає збирання і аналіз інформації про особу злочинця і характер діяння, що міститься в різних джерелах. Процес збору оперативно-значущої інформації може відбуватися за кількома напрямками:

— пошук інформації про злочинця на місці події, за напрямом його руху до місця події та від нього;

— пошук інформації в специфічних джерелах, обумовлених конкретними обставинами, широко використовуючи пізнання фахівців з різних галузей знань;

— пошук інформації про аналогічні способи вчинення злочинів у криміналістичних та оперативних обліках;

— пошук інформації про нерозкриті аналогічні злочини;

— встановлення та опитування можливих очевидців злочину;

— збір та аналіз інформації про поведінку підозрюваних осіб тощо.

На основі зібраного фактичного матеріалу в максимально повному обсязі виявляється зовнішній бік діяння і встановлюються об'єктивні особливості механізму злочину, що розгорнувся в конкретному просторі і часі внаслідок взаємодії осіб, предметів і матеріальних процесів. Сам по собі перший етап аналізу надзвичайно важливий, оскільки на основі узагальненої характеристики злочину відбувається вивчення психологічних особливостей злочинця.

Важливим джерелом інформації при вивченні конкретного злочину є відомості, накопичені в процесі розкриття аналогічних злочинів у минулому. Тому перший етап складання психологічного портрету потребує як аналізу конкретної події й особи злочинця, так і врахування психологічних знань і закономірностей, отриманих у процесі розкриття аналогічних злочинів та описаних у науковій літературі.

На другому етапі відбувається аналіз злочинної діяльності на поведінковому рівні і відтворюється реальність злочинного діяння, центральною ланкою якої виступає особа злочинця. Тобто реконструюється психологічна структура зло-

чинної діяльності, а саме «індивідуальні дії», що трактуються як дії, детерміновані певними індивідуальними особливостями особи.

На третьому етапі проводиться аналіз злочинної діяльності на діагностичному рівні, який пов'язує індивідуальні поведінкові ознаки злочинця з психологічними властивостями та іншими ознаками його особистості.

Останнім, четвертим, етапом складання психолого-пошукового портрету злочинця є формулювання комплексу відомостей про індивідуально-психологічні особливості конкретної особистості злочинця.

Запропонований нами підхід щодо складання пошукового портрету вірогідного злочинця дещо відрізняється від підходу, запропонованого окремими російськими науковцями. Так, О. О. Протасевич типову модель пошукового портрета злочинця окреслює трьома блоками [11]. Перший блок представлений ознаками, що характеризують злочинця як об'єкт реального світу і як особу (соціально-демографічні, функціональні, психічні й ін.). Другий — передбачає ознаки типу зв'язків і відносин (ставлення злочинця до потерпілого, до викраденого майна, до місцевості, на якій розташоване місце події, тощо). Третій блок включає ознаки злочинця як суб'єкта кримінальної активності та об'єкта, що бере участь у процесі слідоутворення (дії в процесі і після вчинення злочину, сліди на тілі та одязі злочинця тощо).

Отже, узагальнюючи обидва наукові підходи щодо розробки пошукового портрета вірогідного злочинця, можна визначити наступну його структуру:

— інформаційний огляд про місце вчинення злочину, час, дату, спосіб, знаряддя злочинних дій; інформація про потерпілу особу;

— психологічний аналіз зібраної оперативно значущої та криміналістичної інформації, розгляд всієї наявної інформації про подію злочину;

— імовірнісний психологічний портрет невстановленого злочинця;

— рекомендації для висунення оперативно-розшукових версій і їх відпрацювання шляхом проведення оперативно-розшукових заходів комплексного характеру.

Таким чином, розробка психологічного портрета невстановленого злочинця в оперативно-розшуковій практиці покликана полегшувати проведення цілеспрямованого розшуку злочинця; допомагати виклю-

чати з числа підозрюваних непричетних осіб і фокусувати увагу на реальному підозрюваному; раціонально використовувати наявні сили і засоби в процесі розшуку злочинця тощо.

Поліграфологічний аналіз психофізіологічних станів

Дискусійною, на наш погляд, можна назвати й абсолютну впевненість окремих авторів щодо віднесення до категорії оперативно-розшукових психофізіологічного методу детекції брехні з використанням поліграфа, або заснованого на інструментальних засобах дослідження невербальної інформації [12]. Його, безумовно, можна зарахувати до позитивного пізнавального інструментарію у напрямі встановлення істини з події чи факту, що становить оперативний інтерес. Але той факт, що поліграфічні дослідження почали розвиватися саме по лінії діяльності оперативних підрозділів спеціальних служб [13], не дає переконаності у його оперативно-розшуковій «природі». Навіть сучасна юридична думка визнала метод «детекції брехні», у першу чергу, як спеціальне психофізіологічне дослідження, що є одним із видів опитування з використанням технічних засобів (поліграфа) [14; 15].

Прикладні можливості перевірок на поліграфі, на жаль, ще недостатньо відомі їх реальним і потенційним користувачам (працівникам оперативних підрозділів, слідчим), внаслідок чого втрачається інтерес до проведення спеціального психофізіологічного дослідження, особливо в ситуаціях загострення наявної інформативної потреби, коли його застосування при розкритті та розслідуванні злочинів може виявитися цілком доречним та вкрай необхідним. Крім того, проблемним фактором ефективного використання можливостей поліграфічного дослідження є суперечності його правової регламентації, що також певним чином пригальмує широке застосування подібних сучасних технологій в юридичній практиці.

В основу використання поліграфа покладено той факт, що чим вагомішою є для людини інформація, яку вона намагається приховати, тим вищий рівень психологічного напруження при відповіді на конкретно поставлені запитання. Воно спрямоване, у першу чергу, на виявлення та апаратну фіксацію психофізіологічних змін стану людини залежно від

особистісної значущості певних одиниць інформації.

Метод «детекції брехні» як спеціальне психофізіологічне дослідження є одним із видів опитування з використанням технічних засобів (поліграфа). З цього можна зробити висновок, що воно не обмежується процесуально визначеною експертною діяльністю, хоча, у першу чергу, акцент робиться саме на цьому. Звідси, такого роду інноваційні методи можуть бути використані й в процесі проведення оперативно-розшукових заходів для формування, висунення та відпрацювання версій у оперативно-розшуковій та кримінальній справах. Подібне апаратне опитування не є чистою комунікативною дією, а належить більшою мірою до досліджень психофізіологічних реакцій із застосуванням спеціальних технічних засобів, здатних їх фіксувати. До того ж, доволі часто ініціаторами його проведення є саме працівники оперативних підрозділів (наприклад, співробітники підрозділів боротьби з організованою злочинністю). Однак інформація, що надходить від особи в ході опитування, має імовірнісний характер і тільки орієнтуюче значення для суб'єктів ОРД, адже результати такого спеціального психофізіологічного дослідження не є доказами та не мають відповідного процесуального засвідчення.

Використання поліграфа в оперативно-розшуковій діяльності опосередковано підтвержене правами працівників оперативних підрозділів, зокрема п. 9 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18.02.1992 р. № 2135-ХІІ вказує на можливість оперативних підрозділів застосовувати технічні засоби отримання інформації. Проте впровадження такого пізнавального інструменту в оперативно-розшуковий процес не завжди вказує на одноосібне проведення його працівником оперативного підрозділу, адже воно може здійснюватися суб'єктом ОРД з використанням допомоги кваліфікованого спеціаліста. Виходячи з цього, ми поділяємо намагання сучасного нормотворця визначити у проєктах закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» поліграфічне опитування як оперативно-розшуковий захід, що полягає в отриманні відомостей щодо злочинної діяльності від особи шляхом проведення її опитування за спеціальною методикою з одночасною реєстрацією за допомогою поліграфа її психофізіологіч-

них реакцій на психологічні стимули: запитання, предмети, фотографії тощо.

Процесуальний статус поліграфолога

З появою на пострадянських теренах оперативно-розшукових законодавчих актів ОРД була офіційно визнана державною діяльністю, але, у той самий час, були встановлені й жорсткі рамки щодо її здійснення. Разом із тим, у більшості вказаних законів, хоча і в різній формі, робився акцент на процесуальному аспекті оперативно-розшукової діяльності. У зв'язку з цим, вважаємо, що спеціальне поліграфне дослідження має здійснюватися і після порушення кримінальної справи.

Поліграфологом у процесі розкриття злочину може виступати, передусім, спеціаліст. Спеціаліст-поліграфолог надає орієнтуючу інформацію щодо змін психологічних станів опитуваного залежно від поставлених питань. Крім цього, залучений спеціаліст може надавати пояснення з приводу результатів поліграфологічного обстеження. Виходячи з цього, спеціаліст-поліграфолог здатний надавати тлумачення психофізіологічних змін опитуваного не у процесі самого комунікативного процесу, а після цього, бо виконує у ній виключно роль технічного супроводження.

Поліграфолог, використовуючи свої спеціальні знання, може також надавати допомогу як технічний виконавець одержання зразків для подальшого експертного дослідження. Як експерта поліграфолог досліджує направлений йому на експертизу предмет доказування і формулює висновки з поставлених питань. Таким предметом можуть виступати матеріально фіксовані відображення психофізіологічних станів особи, одержані під час опитування з використанням технічного засобу (поліграфу), а не сам опитуваний. У такий спосіб використовується можливість їх відтворення в ході проведення подальшої експертизи (зокрема судово-психологічної), адже психофізіологічне дослідження з використанням поліграфа, якщо воно носить самостійне процесуально фіксоване значення, потребує залучення експерта для інтерпретації змісту. Відтак за наявності підстав проведення експертизи поліграфолог

може одержувати й статус експерта, але вже в процесі досудового розслідування.

Отже, поліграфологічний аналіз психофізіологічних станів об'єкта професійної діяльності складається з двох компонентів:

1) технічна фіксація динаміки психофізіологічних змін у контексті конкретних питань та надання первинних пояснень й тлумачень;

2) ґрунтовна інтерпретація одержаних даних поліграфологічного дослідження.

Звідси можна визначити, що загалом психофізіологічне обстеження у межах ОРД не потребує окремої законодавчої регламентації, адже існує відповідна нормативна база активного його впровадження в оперативно-розшукову діяльність. Однак це не виключає можливості уточнення деяких позицій для подолання певних суперечностей теоретичних та прикладних засад. Це, у першу чергу, пов'язане з необхідністю усвідомлення такого різновиду дослідження у якості варіанту технічної фіксації й інтерпретації інформації при проведенні процесуальних дій та оперативно-розшукових заходів у напрямі розкриття злочинів, а також доцільністю визнання та нормативного закріплення залучення спеціаліста на різних етапах оперативно-розшукового провадження. У першу чергу, слід внести відповідні доповнення до ч. 1 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», а саме: нормативно передбачити право підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, залучати спеціаліста до виконання завдань ОРД.

Отже, діяльність щодо виявлення та розкриття злочинів, зокрема, потребує від працівника оперативного підрозділу не тільки наявності знань юридичного спрямування, а й знань та вміння впровадження психологічних закономірностей та технологій, що дає можливість забезпечити сприятливе виконання своїх службових обов'язків у подальшому. За таких умов у оперативного уповноваженого з'являється обґрунтована впевненість у своїх професійних можливостях, розвивається позитивне ставлення та інтерес до службової діяльності, обирається оптимальний підхід щодо її здійснення тощо.

ПРИМІТКИ

1. Мовчан Д. А. Опитування на детекторі брехні: історико-правовий розвиток методу / Д. А. Мовчан // Науковий вісник КНУВС. — 2006. — № 1. — С. 290.

2. Діденко О. І. Теоретичні та методичні засади складання психологічного портрета особи, яка становить оперативно-службовий інтерес : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.06 / О. І. Діденко. — К., 2007. — С. 6.
3. Протасевич А. А. Раскрытие убийств: нетрадиционные методы, приемы, рекомендации. Очерки теории и практики следственной работы : сб. / А. А. Протасевич. — Иркутск : Изд-во ИГЭА, 1998. — С. 11.
4. Аتماжитов В. М. Об основных направлениях дальнейшего развития теории оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел / В. М. Аتماжитов, В. Г. Бобров // Актуальные вопросы теории и практики оперативно-розыскной деятельности. — М. : Акад. управления МВД России, 2001. — С. 22.
5. Лукашов В. А. Проблемы оперативно-розыскной деятельности : сб. избр. работ / сост. К. К. Горяинов, А. П. Исиченко, А. С. Вандышев. — М. : ВНИИ МВД РФ, 2000. — С. 17.
6. Демидов Н. Н. Использование психологического портрета в правоохранительной деятельности / Н. Н. Демидов // Проблемы криминалистической науки, следственной и экспертной практики : межвуз. сб. науч. тр. — Омск, 2003. — С. 47.
7. Словник спеціальних термінів правоохоронної діяльності / за ред. проф. Я. Ю. Кондратьєва. — К. : Нац. академія внутрішніх справ України, 2004. — С. 288.
8. Анфиногенов А. И. Психологическое портретирование неустановленного преступника / А. И. Анфиногенов. — М., 2002. — 186 с.
9. Самовичев Е. Г. Некоторые прикладные вопросы анализа серийных преступлений / Е. Г. Самовичев // Сб. науч. тр. ВНИИ МВД РФ. — М., 1993. — 126 с.
10. Коньшева Л. П. Психологическое портретирование — к вопросу о методологии / Л. П. Коньшева // Следственная практика. — 2003. — Вып. 4. — С. 155.
11. Протасевич А. А. Поисковый портрет преступника как интегративная система : монография / А. А. Протасевич. — Иркутск : Изд-во ИГЭА, 1998. — 108 с.
12. Чечетин А. Е. Актуальные проблемы теории оперативно-розыскных мероприятий : монография / А. Е. Чечетин. — М. : Изд. дом Шумиловой И. И., 2006. — С. 42.
13. Комиссарова Я. В. О практике использования полиграфа в уголовном судопроизводстве России / Я. В. Комиссарова // Российский следователь. — 2008. — № 12. — С. 36.
14. Мовчан Д. А. Знач. праця.
15. Комиссарова Я. В. Практические вопросы использования полиграфа в деятельности Саратовской лаборатории судебной экспертизы / Я. В. Комиссарова // 50 лет в криминалистике. К 80-летию со дня рождения Р. С. Белкина : матер. междунар. науч. конф. (Воронеж, 24—25 июня 2002 г.). — Воронеж : Воронеж. гос. ун-т, 2002. — С. 148.

Охрименко Иван. Использование специфических психологических методов в процессе раскрытия преступлений: проблемы и перспективы.

Статья посвящена исследованию аспектов использования специфических психологических методов в оперативно-розыскной деятельности. Раскрываются формы применения специальных психологических знаний и их вариации с учетом особенностей выполнения отдельных заданий ОРД. Высказывается мысль, что активное применение специфических психологических методов на всех этапах оперативно-розыскного производства создает дополнительные возможности в направлении эффективности раскрытия преступлений.

Ключевые слова: специфические психологические методы, специальные психологические знания, оперативно-розыскная деятельность, раскрытие преступлений.

Ohrimenko Ivan. Use of specific psychological methods in the process of detection of crimes: problems and prospects.

The article is devoted to research of aspects of the use of specific psychological methods in operative investigation activities. The forms of application of the special psychological knowledges and their variation open up taking into account the features of implementation of separate tasks of OIA. An idea speaks out, what the active application of specific psychological methods on all of the stages of operative investigation production creates additional possibilities in the direction of efficiency of detection of crimes.

Key words: specific psychological methods, special psychological knowledges, operative investigation activities, detection of crimes.